

Pap Tibor*

**SZERB PRÓBÁLKOZÁS A BÁNSÁG KIKERKÍTÉSÉRE:
EGY, AZ 1860-AS ÉVEKBŐL VALÓ ETNIKAI ALAPÚ TERÜLET-
KIKÜLÖNÍTÉSI TERV TÁRSADALOMELMÉLETI VONATKOZÁSAI**

*A SERBIAN ATTEMPT TO ROUND OUT THE BÁNSÁG:
THE SOCIOLOGICAL ASPECTS OF AN ETHNICALLY BASED AREA-
SEPARATION PLAN FROM THE 1860'S*

ABSTRACT

After the disappearance of Serbian Voivodina and the Temesi Bánság, Serbian political agents in the Habsburg Empire found that restarting the dialog with the Hungarian political elite is the inevitable next move in order to reach their set ethnopolitical aims. This turn had a particular 'program' to bring into effect, the so-called round-out plan. Its essence was to make the Hungarian majority and administration accept the (ethnically based) forming of one or two *large-counties* on the concerned territories.

This text presents the ideological-conceptual background and the discursive embeddedness of the related Serbian ideas. The researcher attempts to re-evaluate the whole of the process along the lines of Luhmann's social theory (more precisely by the *change of ruling form and code theorem*). Thus, the structural anomalies of this set of problems (thematized in the political discourse of the age as an *ethnic issue*) will be shown in a different light.

1. Bevezető

Az ún. nemzetiségi kérdés gyökereire a szerb és a magyar eszme- és politikatörténetben nagyjából hasonló módon szokás utalni: e hagyomány szerint az nem más, mint az 1848/49-es események alatt megoldást nem nyert problémák eszkalálódása, melyek a szabadságharc során elmélyült etnikai konfliktusokra ráépülve megoldhatatlan problémahalmazzá torlódtak fel, amivel a dualizmus amúgy ellentétesen megítélt korszaka sem tudott mit kezdeni. Ha a fent megidézett történetírói toposz nem nélkülöz minden valóságapot, akkor sommássága ellenére is fenntartható értelmezési magvának még inkább érvényesnek illenők lennie a szerb–magyar viszonylat birodalmon belüli kiéleződésének tendenciózus voltára, s illetéknéppen e viszonylatnak nem is igazán lehetett volna más kimenetele, mint egy – eljövendő, de kikerülhetetlen – radikális szakítópróba, amely óhatatlanul az egyik fél politikai vereségével kellett, hogy végződjék.

A jelen szöveg a történeti események finalitásából le-/visszavezetett toposz linearitását törlésjél alá téve veszi górcső alá a szerb–magyar viszony 1860 körüli alakulását. Az ún. Tucin-napi Miletić cikke¹ (mint értelmezési fordulópont) fókuszál anélkül, hogy cáfolni kívánná a toposz valóságmagvát (az interetnikai antagonizmust). Ugyanakkor rá kíván mutatni egy, az események sodrából – különösen a magyar interpretációkban – kevésbé kitüremkedő diszkurzív szál, az ún. kikerekítési program mögött megbúvó, kitárgyalatlan lehetőségére. Annak társadalomelméleti értelmezhetőségére, s az elhalasztott Pareto-opti-

* PhD-aspiráns, SZTE BTK; politológus hallgató SZTE ÁJK (MA).

mális közeli – Eötvös szavával „méltányos igényeket kielégíteni” képes – állapot kontingencia-problémákra visszavezethető lényegére, minek át- és belátása a korabeli társadalomelméleti fogalomkészlet segítségével még az olyan felkészült elmék számára, mint báró Eötvös József és/vagy Svetozar Miletić sem volt megoldható. Mentségükre hoznám fel, hogy e kérdés máig sem került megnyugtató módon tisztázásra.

2. A kontingencia-megközelítés társadalomelméleti kerete

A korszak politikai eseményeinek társadalomelméleti alapú újraértelmezését az adott cselekvési tér mérvadó² ágensei helyzetének kontrasztív összevetésével illenők kezdeni. Ám a politikatudomány axiómái szerint sem képzelhető el *ex ante* szituáció.³ Így (a) az udvar, (b) a magyar és (c) a szerb politikai elit diszkurzív háromszöge a korabeli viszonyok bonyolult egymásra rakódásából emelkedik ki abból az – egyéb szempontok mentén is biztos vizsgálatra érdemes – idő- és térbeli komplexumból, amely a Habsburg Birodalom, s azon belül a történetileg a magyar korona alá tartozó területek déli végeinek (a Délvidéknek)⁴ az eseménytörténetét képezték az 1860-as évek elején.⁵ Az itt alkalmazott megközelítés annyiban kíván eltérni a megszokott értelmezési gyakorlattól, hogy a vizsgálódást a fentebb említett három fél kölcsönviszonyaira redukálva, e viszonyrendszernek társadalomelméleti nézőpontból felsejülő strukturális határmegvonási kísérleteit előtérbe állítva jelöli ki interpretációs játékerének sarokpontjait.

A felvetés szempontjából meghatározó körülmény, hogy a vizsgált időszakban éppen elkezdődött egy tárgyalásos (belső) „rendszerátalakítás”,⁶ minek során az uralom formájának és kódjának lényegi (bár annak tárgyalásos lefolyása által is implikált útfüggő-jellegétől el nem vonatkoztatható módon zajló) átalakítására került sor. Az ötvenes években még viruló neoabszolutista hatalmi formát⁷ és annak bináris kódját, az úr/alattvaló viszonylatot a többségi képviselő – amúgy többszörösen is arisztokratikus⁸ – formaelve mentén szerveződő racionális uralom intézményes kialakulása és e forma médiumának, a parlamentarizmusnak a kiemelkedése követte 1861 és 1867 között.

Kontingencia-megközelítés⁹ alatt azt kell érteni, hogy – szemben a finalista értelmezések fővonallával – nagyobb teret próbálok szentelni a politikai cselekvés „helyzet- és útvonalfüggőségéből”¹⁰ adódó, többkimenetelű, s így a tényleges következmény tekintetében előre szinte soha nem tervezhető/prognosztizálható komplexitás-természetének. Itt hangsúlyozni szeretném a politikai szituáció Körösenyi által tematizált második, az objektivitást ismételten zárójelbe tevő dimenzióját, mi szerint: „...Nemcsak a politikai szereplők politikai helyzetekre adott válaszairól mondhatjuk el tehát, hogy szubjektívek, hanem maga a politikai helyzet sem más, mint a dolgok állásának szubjektív észlelése és értékelése. A politikai helyzet értékelése a benne rejlő politikai lehetőségek feltárását jelenti (kiemelés tőlem – P. T.). A helyzet észlelését és értékelését tehát részben az határozza meg, hogy mi az, amit el szeretnénk érni. Azaz, egy politikai helyzet észlelése és a vele kapcsolatos reflexió eszméink, normatív célkitűzéseink és értékelkötelezettségeink függvénye.”¹¹

A kontingencia-megközelítést némileg bonyolítja, hogy a hármas viszonylat b) és c) pontjaival jelölt politikai cselekvőket kollektív identitással rendelkező társadalmi nagycsoportokként (korabeli kifejezéssel: nemzetiségként) veszem számításba. Ilyen esetben a többkimenetelűsége túl – ahogy az Bernhard Giesen levezetéséből látható¹² –, az autonóm szereplőket jellemző egymásra vonatkoz(tat)ással is számolni illik. A metaelméleti keretül felhasznált luhmannita társadalomelméletben ez kontingencia-kontingencia¹³ (vagy *dupla kontingencia*) címkék alatt¹⁴ jelenik meg. Médiuma pedig nem más, mint a napjainkban is megoldásra váró problémák sorát felvető szuverenitás. Ezzel csak az kívánom jelezni, hogy a kihívások nem, csupán a megjelenési formáik változnak.

2. A szerb fordulat politika- és eszmetörténeti kontextusa

Miletić Tucin-napi cikke mintegy leszámolt a múltra vonatkozó, udvarral kapcsolatos, rutinszerűvé vált szerb helyzetértékelés alapjaival. Ám e verbális ütésből való feleszméléshez nem volt elég két nap. A megoldás születőben lévő eszközeire történő ráismerés még jó ideig várattott magára. Ám, hogy helyzet van, az nem volt kétséges. A továbbiakban előbb e helyzet szerb szempontból lényeginek minősíthető összetevőit, illetve Miletić arra adott Tucindan-i reflexióit foglalom össze, majd azt az udvar és a kiegyezésre/rendszerváltoztatásra készülő magyar politikai elit perspektívaival is összevetem.

2.1. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság felszámolásához vezető út

A helyzet nóvuma abból adódott, hogy 1859 közepére kimerülni látszottak az udvar neoabszolutista centralizmusának külső és belső tartalékai.¹⁵ A személyi konzekvencia aránylag gyors levonását (Bach menesztését) azonban nem követte az új irányvonal azonnali kijelölése. A birodalom az „államjogi kísérletezések” hosszú, egész 1871-ig elhúzódó útjára lépett.¹⁶ Ez az udvari kísérlet a részleges irányváltásra az uralom formáját érintő döntések (reformintézkedések) meghozatalának és korábbi rendelkezések visszavonásának a sorozatát jelentette. A tradicionális uralmi típus intézményesült formakészlete révén ekkoriban a döntéshozatalt előkészítő folyamatok Bécsben is a kortársak (a kód alsó felén elhelyezkedő alattvalók) számára túlnyomórészt követhetetlenül, az udvari kancelláriák homályában zajlottak. A majdani, meghozandó döntések előzetes kommunikációja is csak részlegesnek volt mondható (csak akkor került rá sor, ha az uralkodói kör azt jónak/célszerűnek látta), ezért a ténylegesen meghozottakra való reakció (az alattvalói álláspont kialakítása) is csak a kihirdetés aktusát követően vehette kezdetét. A felmerülő alternatívákról – az azokat övező diszkurzív álláspont-módosulásokról – pedig csak utólag, a tárgykörben született kutatómunkák nyomán lehet/van a kései értelmezőknek tudomása.¹⁷ A vizsgált cselekvési viszony alattvalói helyzetben lévő részesei azokról szinte semmilyen információval nem rendelkeztek. Ráadásul a kiszivárogtatott információk sem nélkülözték az udvari praktikák eszköztárába szervesen illeszkedő, manipulatív célzatú, szelektív eljárásokat.

Az udvarnak a ciszlajtáni térségek többségére kiterjedő, azok közigazgatási státusának megváltoztatását illető intézkedései azonban felfokozták a szerb várakozásokat is. Már egy évvel a szerb szempontból meghatározó, 1860-as ún. Októberi Diploma kibocsátása előtt, 1859 decemberében napirendre került az 1849 után létrehozott kerületi rendszer felszámolása. Ám a „problémás térségek” (Magyarország, Csehország, Galícia, Horvátország, Erdély és a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság) ekkor még nem vonattak be a közigazgatási reform hatálya alá. A többi kerület felszámolását az uralkodó 1859 decemberében jóvá is hagyta. Ez az időszak félelemmel és bizakodással teli várakozással telt.

A birodalom meggyengülésére reagáló „szerb–magyar egymásra találás” szimbolikus tettekben is kifejeződésre jutott. Az olyan megnyilvánulások, mint Kossuth és Garibaldi éltetése a spontán szerb utcai demonstrációkon, a nemzeti öltözet nyilvános helyeken való tüntetőlegesen viselése, a kólónak és csárdásnak „közös térben” történő táncolása¹⁸ nyomatékosította az aktuális helyzet értékelésének egybeesését.¹⁹ Ez azonban inkább csak az abszolutista rezsim elenni aspirációk, s nem a jövőt illető elképzelések összeegyeztethetőségének tekintetében volt valóságos együtt-cselekvés. Akkoriban szinte csak ilyesmire nyílt lehetőség az abszolutizmusnak a releváns politikai cselekvési módozatokat szisztematikusan korlátok közzé szorító mezőjén belül. Az udvari politika cselekvői az uralom aszimmetriára épülő formájából kifolyólag felváltva nyúltak az engedmények és a szigorítások

eszköztárhoz. 1859 végén a nyelvhasználat terén foganatosított engedményeket „...a szerbek az állam és a rendszer további gyengüléseként értelmezték, és Rajačić patriarcha révén újabb egyházi és nemzetpolitikai karakterű követelések sorát terjesztették az uralkodó elé.”²⁰ De ezekre már nem volt fogadókészség Bécsben.

Az amúgy konkurensnek tekintett nagycsoportnak (magyarok) tett udvari engedmények pedig inkább a félelmek pozíciója irányába billentették a korabeli szerb közhangulat libikókáját. (Főként – s nem minden alap nélkül – az Októberi Diploma által érvénybe léptetett új alkotmányos rendet – a hatalom sajátos megosztását²¹ – értelmezték így a szerbek, bár abban nem szerepel az ő helyzetükkel, illetve a Szerb Vajdaság státusával kapcsolatos²² utalás.) A tendencia megfordítása céljából eszközölt ellenlépések – levelek és sebtében összeállított kiadványok – azonban nem bizonyultak eredményesnek.²³ Nem is lehettek azok, hisz a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszüntetéséről a döntés – mint azt a későbbi kutatások kiderítették – már az Októberi Diploma kibocsájtása előtt, 1860. augusztus 26-án megszületett, bár azt nyilvánosságra csak jóval később, december 27-én hozták.

2.2. Miletic helyzetértelmezése

A Tucin-napi cikk a maga tömörségében foglalja össze a (nevében) szerb közigazgatási terület megszüntetésével előállt helyzetet: Az Októberi Diploma tartalmának ismeretében maga a megszüntetés aktusa nem érhetett senkit váratlanul. Annyi tapasztaltuk már volt a szerbeknek az udvari praktikák terén, hogy tudjanak a sorok között – illetve a szóban forgó esetben inkább bizonyos sorok [felsorolások] és címek [titulusok] hiányából – olvasni. A Szerb Vajdaság megszüntetésével (ő az elhantolás kifejezést használja) Miletic értelmezésében nem az intézmény maga, hanem az intézményes kapcsolattartás módja, annak tradicionális (privilegiumokra épülő) útvonala került a föld alá. Mert a szerbek – okfejtése szerint – annak (a megtestesülő/területet szerző kollektív identitásnak) az újraéledésébe vetett hitüket el soha nem veszíthetik. „*Amíg egy szerb is él – a nemzet léte meg nem kérdőjelezhető.*”²⁴

Elveszíthetik, ahogy – az ő meglátása szerint – el is veszítették az udvarral történő további egyezkedés bejáratott módját. Ilyetén a szerb politika cselekvők számára nem marad más lehetőség, mint a magyarokkal megállapodni. Ez az általam felvetett hárompólusú viszonylatban a kapcsolatok linearizálódását jelenti: a privilegiumokra alapozott mellérendelés udvar általi felülírásával a szerbek immár csak magyar közvetítéssel tudnak beilleszkedni az új, alkotmányos – de konkrét formáját tekintve még kialakításra váró – viszonyrendszerbe. Tudomásul veszik, hogy az udvar a magyar korona hatásköre alá ualta őket. Ám ez nem pusztán az ő mozgásterüket szűkíti be, hisz a jövőben immár az udvar – 1848/49-ben oly eredményesnek bizonyult²⁵ – hintapolitikája sem lesz folytatható.

„Mit vártunk mi tulajdonképpen Ausztriától?” – Teszi fel a rétori pátoz fűtötte kérdést. „Semmi egyebet, minthogy lehetővé tegye a Magyar Királysággal – ha úgy jobban tetszik – a magyar nemzettel a Kongresszusunk vagy a Népgyűlésünk [intézményesült és legitim – közbevetés tőlem, P. T.] közvetítésével történő megállapodást a mi nemzeti [kollektív – P. T.] státusunkról.”²⁶ Erre pedig Ausztria – Miletic megállapítása szerint – alkalmatlannak bizonyult.

„Ami a magyarokat illeti, majd meglátjuk.” – tér át az új paradigma megalapozására. „Sokan közülünk bizakodnak, és mi – akik a kezdetektől a feltételekhez kötött megállapodás mellett állunk ki – szintén szeretnénk, ha jól alakulnának a dolgok. Meglátjuk. A magyarok folyamatosan felhánytorgatják, hogy eddig még sohasem teljesültek a velük szemben támasztott követeléseink. Mi most megmutattuk, hogy a velük való párbeszédet tekintjük az egyedüli lehetőségnek – ezért sem fordultunk Bécshez a követeléseinkkel, hanem

csak azt kértük, hogy estünkben is ismertessék el, méghozzá alkotmányos úton, a nemzeti státus, minek követelését a magyar országgyűlés elé vihessük.

A magyarok eddig még soha, így most sem, tudtak bennünket fegyverrel maguk alá gyűrni; meglátjuk, mivé fog mostani, a szabadság, a testvériség és az egyenlőség eszméi által vezérelt, küzdelmünk alakulni.

Magyarország csak föderatív – a magyar nemzet szupramációja által uralt – államalakulatként lesz képes fennmaradni; minden más megoldás a Bach-rendszerhez léssen hasonlatos, legyen az a német-magyar szabadság mázával mégannyira is leöntve.²⁷

Óvatos, kétségeit sem véka alá rejtő optimizmusa realista indíttatású: a várakozások és a lehetőségek számbavételére épülve vázolja fel a lehetséges perspektíva kereteit. Ez leginkább a szöveg utolsó bekezdésében a saját közösségéhez intézett mondatokból látszik:

„Szerbek, legyünk hűek magunkhoz: az idő kényszerítő erőivel szembe menni nem lehet; viseltessünk hát türelemmel; a magyaroktól mindaddig nem tagadhatjuk meg az alkotmányos kéznnyújtást, ameddig ők nemzeti érzületünket és szívügyünket méltányolják – de mindenekelőtt hinnünk kell abban, hogy eljön még a mi időnk!”²⁸

Miletić itt bemutatott cikkét csak a történelmi távlat tette meg korszakhatárnak. Meglátásai jó ideig, de az ugyanazon évben összehívott szábor idején még mindenképpen kisebbségi véleményként szerepeltek a szerb cselekvési alternatívák számbavételekor. A szerb történetírás finalista hagyománya is szükségszerű, de beteljesedhetetlen paradigmaváltást lát benne, amely inkább korszakzáró, semmint új diskurzust kezdeményező jellege okán tart számot megbecsülésre. A továbbiakban még lesz alkalmam részletezni, hogy jómagam miért nem osztom ezt az álláspontot. Előbb azonban foglalkozni kívánok a másik két fél helyzetértelmezésével.

2.3. Az osztrák és a magyar viszonyulás a szerb kérdéshez

A kontingencia-felvetés megduplázódásával a szemben álló kollektivitások identifikációja mindig a többi szereplő (az aktuális másik) állásfoglalására, illetve a neki tulajdonított – vélt vagy valóságos – preferenciákra válaszként artikulálódik. Az osztrák preferenciák a 60-as évek elejére sem változtak meg igazán. Az említett „államjogi kísérletezések” nem a rendszer (konkrétan az uralom formájának) megreformálása kapcsán felmerült, szerveződni szánt elképzelések, hanem a már vázolt külső körülmények és az azok által kiváltott belső hullámverések következtében foganatosított kényszerintézkedések voltak. Ilyetén az osztrákoknak nem volt külön szerb, vagy magyar politikájuk. Így, amit Deák Ágnes könyve összegzésében a magyarok kapcsán megállapít, a szerbekre is érvényesnek tekinthető: „Nem beszélhetünk speciálisan magyarországi nemzetiségi politikáról vagy a magyarokkal szemben alkalmazott külön nemzetiségi politikáról, mivel egyrészt a magyar korona országai, Galícia és Bukovina, mint a birodalom keleti fele hasonló elbírálásban részesült, másrészt a magyarokkal és a nem magyarokkal szemben hasonló elvek érvényesültek. (...) Sőt mivel a nem magyar nemzeti csoportok társadalmi, műveltségbeli és gazdasági pozíciói (az erdélyi szászok és magyarországi városi német polgárság kivételével) jóval gyengébbek voltak, a korlátozó intézkedések őket esetenként érzékenyebben érintették.”²⁹

A szerbek itt talán szervezethezükben és elképzeléseik kiforrottságában mutattak különállást, ami azonban nem feltétlen befolyásolta a velük kapcsolatos osztrák elképzeléseket. Az udvar nemzetiségi politikája, az aszimmetrikus uralom háromszögének csúcsáról nagyjából az azonos bánásmód elvét érvényesítette. Ennek lényegét Deák Ágnes a következőképpen jellemzi: „A nemzetiségpolitika alapelvét vált nacionalizmus gerjesztette politikai igények kirekesztése az államéletből, azaz mintegy a nemzeti érzés visszaparan-

csolása a modern politikai nacionalizmus fellépése előtti stádiumba. (...) Kétféle módon igyekeztek ezt elérni: egyrészt törekedtek a nemzeti szempontokat teljesen kizárni az államéletből, és a nemzeti eszmének a politikához fűződő szálait teljesen elnyesegetni, s ehelyett egyfajta birodalmi patriotizmust teremteni. Ugyanakkor a felekezeti élet, az oktatás, az egyesületi élet, a művelődés területén meg kívántak szüntetni minden, az egyes állampolgárra vagy nemzeti csoportra nehezedő nacionalista nyomást, és ellensúlyozni bármely nemzet egy másik rovására tervezgetett asszimilációs vagy akkulturációs törekvéseit.”³⁰

Ezen másodikkal majd a magyar fél is próbálkozik, ahogy a nacionalizmus uralkodó eszméjének tűnékenységét illető, tévedésnek bizonyult meggyőződésen is osztozik az oszt-rákokkal. Külön szerb politikája a magyar elitnek sincs – legfeljebb, ha a kölcsönös fenn-tartások sebei frissebbek. Azzal azonban tisztában van, hogy a nemzetiségi kérdés – a köz-jogi kérdés mellett – prioritást kell kapjon³¹ az átmenet során.³² A Deák Ferenc-i procedu-rális legitimitás elve³³ mentén újra működésbe hozni kívánt uralmi forma jövődöbeli mű-ködtetői a magyarországi viszonyok '48-ban végzetesnek bizonyult tévedéseiből okulva, szerettek volna a szentistváni országrészek nemzetiségeivel mielőbb közös nevezőre jutni. Bár ennek a szándéknak az őszinteségét a szerb történetírás mindmáig fenntartásokkal kezeli.³⁴

3. Az újraélesztett uralmi forma rivalizáló programjai

A korabeli helyzetértékelések értékelésére a már az írás elején felvezetett, elvontabb politikai formatörténet dimenziójában kívánok sort keríteni. A megosztott hatalom intéz-ményesülését a magyar fél a '48-as törvényeknek – és az azok által levezényelt, alkotmá-nyos keretek között zajló forradalmi formaváltásnak (a képvisleti elvre alapozó uralom-nak) – a visszaállításával gondolta kivitelezhetőnek. A nemzetiségi kérdést törésvonalnak tekintve az volt az 1848-as és az 1861-es parlament közötti vonatkozó fő különbség, hogy a privilégiumrendszer már nem mint élő és alkalmazható intézmény, hanem mint az eltérő útvonal legitimációs mérföldköve került be a parlamenti, s az azt a társadalom felé közvetí-tő sajtóbeli vitatémák közé. Ez azért sem történhetett másként, mert – ahogy arról már szó volt – az udvar (mint a privilégiumok [kegy-gyakorlás] tárgyában kompetens szereplő) már kiiktatódott e játszmából -- de legalábbis a szerbek számára közvetlenül elérhetlenné vált a viszonylaton belül.

Az uralmi formák kontingencia-differenciáját vizsgálva szembeötlő, hogy a neoabszo-lutista viszonyok titkos döntés-előkészítési masinériájával (és a végrehajtó hatalom azzal konzisztens, rejtőzködő jellegével, minek következtében a rendeletek sem váltak mindig nyilvánossá) szemben a helyzetértékelés és a reflexió a köz színe előtt, a parlamentben, valamint a sajtóban zajlott. Ebből kifolyólag nyíltabbá – bár nem ritkán vehemensebbé is – váltak az akaratképzés és az érdekartikuláció felszíni struktúrái.

A „centralizálni vagy föderalizálni” szembeállása azonban nem a helyreállított '48-as forma (a képvisleti elvre épülő uralom), hanem annak kiépítési módja kapcsán fogalma-zódott meg. Ilyetén az program-, és nem formakérdésként kezelendő. Magyarán: a mono-litnak tétélezett egységállam és az önmagukban is a szuverenitás jegyeivel felruházott ré-szekből összeálló föderáció ugyanazon képvisleti forma – a parlamenti képvislet – men-tén szervezné a racionalizálásra váró uralmat. Szemben a tradicionális uralommal, ahol a hatalomgyakorlás történetileg kialakult eszközei legitimek is lehetnek – bár ez a vizsgált időszakot megelőző évtizedről nem állítható –, de bináris kódja, az úr/alattvaló viszony igen csekély nyilvános – a politikai szereplők mindegyike számára át- és belátható – moz-gásteret hagyott az érdekek köztéri artikulációjához. Megtévesztő lehet, hogy a tradicioná-

lis formát is körbevették a racionaliséhoz hasonló elemek. Mindkettő domináns programjává a centralizáció vált. De ez a centralizáció nem az a centralizáció – bár ennek belátására a finalista szerb történetírói hagyomány nem igazán mutatkozik hajlandónak.

Hasonló vakfolttal sújtottak a magyar értelmezések is, már ami a szerb területi követeléseket illeti. Társadalomelméleti nézőpontból azonban ez a ‚változatlanág’ is revízióra szorul. Ahogy a centralizációs programok a hatalmi pozíciók stabilizálásának azonos eszközeiként ítélték meg,³⁵ úgy a szerbek területkülönítő törekvése céltételezésében látszatra mit sem változó jelenségeként ragadható meg a 19. századnak. Ránézésre csakugyan végig ugyanazon csoportcél jelenik meg: a kollektív identitás elismertetése. A politikai gyakorlat nyelvére átfordítva ez lesz területi követeléssé. Ám e követelés tartalmának megfogalmazását illetően végbement változás nem választható le az új helyzet értékeléséről. Így az a hatvanas évek elején alapvetően átalakult. Mert az identitás kontingenciakerete is átrendeződött.

Amikor a történészek a nacionalizmus első, kulturális fázisából a területszerző (politikai) második fázisra történő átváltását regisztrálják a partikuláris eseményeknek a felszíni szerkezetben történő csomósodásait vizsgálva, akkor tulajdonképpen ugyanerről, a kontingenciakeretben zajló átrendeződésről beszélnek.³⁶ A kollektív identitások depolitizálhatóságának tézise itt bukik meg végérvényesen. A terület csak azért kerül előtérbe, mert az uralom maga is a területhez, s nem az azt benépesítő személyekhez kötődik. Az új forma esetében is a területet képviselik – az érdekartikuláció a terület médiuma mentén intézményszerű. E médium által mutatkozik meg a hatalom – miközben a terület maga nem azonosul a hatalommal, de birtoklása (szegmentált egységeket eredményező le-/kikerekítése) érzékelhetővé képes tenni, fel tudja mutatni a potenciális hatalmat. A kora-újkorban a területhez kapcsolódó hatalmat az – amúgy akkor is összetett, bár a modernnél kevésbé komplex – identitás vallási dimenziója közvetítette a külvilág felé: ‚aki a terület, azé a vallás’ – sommáza a vonatkozó leegyszerűsítés. A modernitás racionalizáló szakaszában ez a funkció a nemzetre (a többségi képviselő elvén alapuló uralom hatalomra jutását/hatalomvesztését formálisan lehetővé tévő elsődleges többségre) száll át. Az egymás mellett létező (szegmentálódott) uralmi tereket az állammal egybeeső nemzethatárok hivatottak ideális esetben – a korban érvényes kontingencia keretei szerint – láthatóvá tenni. Ebbe a játszmában persze a ‚régí rend’, az uralom tradicionális formáját perszonalizáló monarcha – már a személyes megszólítottasága okán is – vezetésével is potens még. Ő is bele kíván szólni a kontingencia-kérdés alakulásába. Ahogy azt a vizsgálat alá vont hatvanas évekbéli viszonylatoknál is láthatjuk, a változást megakadályozni már nem áll módjában (nincs hozzá elég ereje), de a kimenetel milyenségére – maradék kompetenciái függvényében – nyomást kíván gyakorolni. Annak a társadalmi nagycsoportnak, amelyik önnön identitását ebben a komplex, éppen formálódó társadalmi térben érvényre akarja juttatni (el kívánja ismertetni) a hatalom dimenziójában, legelőször is területet kell szereznie...

Amíg az előző forma idején az alattvalóknak juttatott, a kollektív identitást megjeleníteni hivatott terület az aszimmetrikus hatalmi viszony terméke (az uralkodói kegy materializálódása) volt, addig az új helyzetben a terület a hatalomhoz való hozzáférés előfeltétele lett/lesz. Önálló terület hiányában nem áll rendelkezésre uralható politikai dimenzió a heterogén csoportszerkezetű társadalmak ún. ‚nem domináns pozícióban’ lévő (magyarán: számbeli kisebbséget alkotó) közösségeinek. Nem válhatnak autonóm entitássá: nem lehet belőlük nemzet, legfeljebb csak a politikai hatalomtól (még) érintetlen régiókba visszazorított nemzetiség. A hatalomból strukturálisan is kiszorulóknál pedig már csak idő kérdése a politikai kisebbséggé válás.

A nemzetiségi kérdés címkeje alatt számon tartott centralizáció vs. föderalizálás programvitájának tépje ez a – politikai értelemben vett kisebbséggé válás – volt az 1860-as

években. A nemzetiségek, köztük a szerbek kikerekítési aspirációi ezért kerültek a kollektivitás létkérdéseként megfogalmazásra. Ám a kisebbségesedés bekövetkezte a Tucin-napi cikk megjelenése idején még korántsem volt elháríthatatlan szükségyszerűség. Ezt az időszakot – különösen a szerb történetírásban – szokás az elszalasztott kompromisszum lehetőségeként is emlegetni. A felelősség felvetése helyett jómagam a lehetséges – de be nem következett – pozitív kimenetel elméleti alapon történő megkonstruálására érzek késztetést.

4. Egy, a problémát újragondoló értelmezési irány felvetése

A kompromisszum elmaradását én sem gondolom ‚korrigálhatónak’. Utólag sem, még teoretikusan sem az, ahogy akkoriban sem volt lehetséges engedmények útján megegyezésre jutni. (A felelősség kérdésének feszegetése ilyenén értelmetlen.) A különböző vonatkoztatási keretekre visszavezethetően, már csak a vizsgálat alá vont helyzethez elvezető útvonalakhoz tapadó politikai fogalmak diszkurzív feltöltöttsége okán sem voltak egymással összeegyeztethetőek az elképzelések. A programok tekintetében azért sem lehetett közös nevezőt találni, mert azok más-más aspirációkat tekintettek prioritásnak – máshova kívántak eljutni. A helyzet kulcsa a területi elrendezés és az általa elfedett szuverenitás-fikció. A feleket kölcsönösen megnyugtató megoldás akkor körvonalazódhatott volna, ha sikerül túllépni a téralakítási paradoxonon. Ehhez azonban nem engedményekre lett volna szükség, ahogy a szerbek azt a maguk részéről képzelték: mármint, hogy az önálló szerb vajdaság követelésének feladásával a közösségi térhasználatnak egy (esetleg kettő), a magyar korona közigazgatási struktúrájába beilleszthető etnika elv alapján kikerekített megyével élét vehetik a magyar részről fennálló félelmeknek. A beolvasztás vs. kiszakítás kölcsönösen egymásnak felrótt perspektívái mellett ez nem működhett.

Olyan megoldási módra lett volna szükség, amely a közösségileg is artikulálódó képviselést képes úgy érvényre juttatni, hogy az közben potenciálisan sem veszélyezteti a történelmileg kialakult egységállam fennmaradását. Egy, a területenkívüliség közegeiben formálódó, konszenzusos – és nem kompromisszumos – megoldással talán fel lehetett volna oldani az ellentéteket. De a kollektív identitásokat ilyen közegben megjeleníteni képes médiumnak akkoriban még a hírét sem hallották. Ahogy ma is problémás perszonális autonómiának nevezni a kollektív jogok – többnyire csak elvi szinten deklarálódó – érvényesíthetőségét. Már annak is örülhetnék, ha sikerülne – akár így utólag is – az eseményeket alakító releváns összetevők szerepéről/jelentőségéről kölcsönösen elfogadható értelmezési kerettel előrukkolni. A jelen írás egy ilyen ‚első, tapogatózó lépés’ szeretne lenni.

JEGYZETEK

1. Miletić elhíresült, politikai fordulópontként számoltartott cikke a Srbski dnevnik 1860-as évfj. 102. sz. számában jelent meg. Ebből kifolyólag csak Tucin napi cikk-ként (Tucindanski članak) szokás rá hivatkozni. L.: Miletić, Svetozar: [Miletićev Tucindanski članak] = Petrović, Nikola (szerk.): Svetozar Miletić i Narodna stranka. 54-55.; U.ő.: [Na Tucindan, 1860.] = Popov, Čedomir: Svetozar Miletić o srpskom pitanju. 42-44. De így hivatkozik rá Miletić-monográfiájában Dejan Mikavica is. (Vö.: Mikavica, Dejan: Politička ideologija Svetozara Miletića. 35. old. A Tucindan-t amúgy Taglónapként lehetne fordítani, lévén az az ortodox Karácsonyt kettővel megelőző nap, amely a karácsonyi asztalra szánt állatok lelölésének (letaglózásának), a hús fogyasztásra való előkészítésének a napja, hogy az azt követő Badnji dan-nal még kellő idő maradjon az ünnepre történő felkészülésre.

2. Itt csak a probléma felvetődéséből fakadó relevanciára, mint komplexitásredukciónak, kell gondolni.
3. Ahogy azt Körösenyi formatörténeti áttekintés-sorozatának egyik előzetes összegzésében írja: „...A politikai helyzet nem tekinthető objektív, a politika számára ex ante állapotnak; külső tényezőknek, mely a társadalmi folyamatok eredményét tükrözi, amire aztán a politikai szereplők reagálnak. A politikai helyzet a jövőre nézve különböző, gyakran összegegyeztetetlen célkitűzésekkel és elképzelésekkel rendelkező politikai szereplők tevékenységének eredménye. A politikai helyzetek tehát spontán módon keletkeznek, a versengő politikai szereplők tevékenységének nem szándékos következményeként.” Lásd Körösenyi (2003): Politikai képviselet a vezéredemokráciában. Politikatudományi Szemle, 2003/4. szám 17. old.
4. Itt kapcsolódik az általam vizsgált idő és tér intervallum a konferencia tárgyul választott Bánsággal, melynek nem elhanyagolható hányadát a konkrét téma-háromszög egyik szarát adó szerbség lakták a vizsgált időszakban, akiknek a Bánság (Banat) sorsának jövőbeni alakulását illető elképzelései szolgálnak e szöveg – ha nem is mindig előtérben lévő – vezérfonalul.
5. A Délvidék ún. vajdasági részének történetéről lásd Gulyás L (2007). Vajdaság: Történeti áttekintés. In.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. A Délvidék ún. Bánsági részének történetéről lásd Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
6. A kiegyezés(ek) szakszava alatt taglalt formaváltozási folyamatok a) és b) pontok közötti viszonylatnak változásaival itt és most nincs lehetőség foglalkozni, csak akkor térek ki rájuk, ha a. és c., illetve az inkább fókuszba állított b. és c. viszonylatok értelmezéséhez az feltétlenül szükséges.
7. Itt a Bach-korszak legitimitásdeficitjére is utalva használom az uralmi helyett az általánosabb hatalmi forma megjelölést. Ez a deficit a vizsgálódás szempontjából releváns két társadalmi nagycsoport, a magyarság és a szerbség politikai elitjének többséget magam mögött tudó korabeli megítélése szerint egyaránt vitán felül álló volt. Ráadásul mindkettő az egyenlő szárú háromszöggént is ábrázolható aszimmetrikus viszonylat alsó pontjaira volt helyezve (büntetés/kegyvesztés) az úr/alattvaló (udvar/nemzetiségek) bináris kódján belül, amely pozíció – más-más okokból – egyformán elfogadhatatlan volt a számukra.
8. Egyrészt, mert az intézmény átalakítása során a politikai szereplők gondosan ügyeltek rá, hogy a képviselet lehetősége a jövőben is a vagyoni és műveltségi cenzus által körülbástyázott kevesek előjoga maradjon – amivel az arisztotelészi tipológia arisztokratikus sorába írták volt be magukat a „hatalmon lévésről” dönteni felhatalmazottak számának tekintetében. Másrészt ezzel azt is biztosították, hogy a korabeli vertikális tagozódás szerint ténylegesen is az arisztokraták (és a nemesek) maradjanak domináns pozícióban. Harmadrészt a választáson alapuló képviselet alapvetően arisztokratikus (elitista) uralmi forma, lásd KÖRÖSENYI András (2005): Vezér és demokrácia. L'Harmattan, Budapest 150. old., ill. 157–161. old.
9. A kontingencia fogalmát Körösenyi Oakeshottot idézve vezeti be, Körösenyi (2003) 16. old.
10. Az előbbi növeli, az utóbbi némileg csökkenti a vizsgálat alá vont politikai (hármás) helyzet komplexitását.
11. Körösenyi (2003) 17. old.
12. „...Identität entsteht als Selbstbehauptung und Selbstbestimmung von handelnden Subjekten. Aber diese Selbstbestimmung gelingt nur dann, wenn sie von andern anerkannt wird. Kollektive Identität verdoppelt die Kontingenzen dieser Anerkennungen noch (kiemelés tőlem – P. T.): Die Ausstehenden müssen nicht nur die Identitätsbehauptung eines einzelnen Subjekts anerkennen, sondern auch die Gleichheit der Gemeinschaftsangehörigen dabei eben nicht bloß durch Nützlichkeit erwirken, sondern bezieht sich auf die Autonomie des anerkannten Subjekts. Lásd Giesen, Bernhard: Kollektive Identität. 18–19. old.
13. Luhmann (2002) 170–188. old.
14. Claudio Baraldi Doppelte Kontingenz címszavával a GLU-ban = Baraldi–Corsi–Espozito (1997): 37–39. old.
15. „A vesztes piemonti-francia háború és Lombardia tartomány elvesztése a közvélemény számára világosan megmutatta Ausztria nagyhatalmi presztízisének mélyre süllyedését és a teljes külpoli-

- tikai elszigeteltséget, amelybe Ausztria a Buol-Schauenstein gróf által 1852 óta vezetett külpolitikai irányvonal eredményeképpen jutott. A külpolitikai-katonai kudarcok súlyos belpolitika feszültségeket generáltak a birodalom szinte minden pontján, de mindenekelőtt Magyarországon.” Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. 315. old. De Dejan Mikavica is hasonló következtetésre jut, azzal, hogy ő a szerbség magyarok felé fordulásának első fellángolását is a császári seregek ezen történelmi verességeihez véli köthetőnek, lásd Mikavica (2005) 53. old.
16. Deák (2000): 315. old.
 17. Ahogy azért a Bach-korszaknak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos udvari forrásanyagát feldolgozó, fentebb idézett és hivatkozott Dák Ágnes kötetnek a jelen téma háttérét megvilágosító információiért és összefoglaló értelmezéseiért e tanulmány írója, s talán olvasói is, köszönettel tartoznak, lásd Deák (2000).
 18. MIKAVICA (2005) 54. old.
 19. További szimbolikus gesztusnak tekinthetők a Sav Tekelija/Tököly Száva centenáriumának, mint közös nevezőnek az értelmezésre tett indítványok, lásd Mikavica (2005): 54–55. old.
 20. Mikavica (2005): 55. old.
 21. „Eszerint az uralkodó az ötvenes években gyakorolt abszolutisztikus törvényhozói hatalmát nem átruhazza, hanem megosztja a tartománygyűlésekkel és a birodalmi tanáccsal. Az alkotmányosság habsburgiánus felfogásának ehhez az alapelvehez Ferenc József mindvégig ragaszkodott: a monarcha nem válhat formális intézménnyé az alkotmányos rendszer keretében – mint például Angliában –, hanem mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalomban reális, tényleges faktor marad.” (Galántai József: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. 50. old.
 22. Bár az uralkodói címek felsorolásából kimaradt fővadjai cím okot adott a szimbolikus udvari politikában amúgy magukat jól kismerni vélő szerbek aggodalmára, lásd Mikavica (2005): 56. old.
 23. Mikavica (2005): 56–57. old
 24. Azt eredetben: „I jedan srbin ako ostane – on je narod.” Azaz „Ha egy szerb is megmarad – ő nemzet.” Az idiomává vált mondat a szerb ifjúság (110 fő) Miletichézet intézett „feliratából” való. Azzal az által is képviselt axiómával rokonítható, mely szerint a szabadságot vissza lehet szerezni, a kollektív identitást (a nemzeti létet) nem. Azaz a kollektív jogok – a szerbek felfogásában – előbbre valók, mint az egyéni (szabadság)jogok.
 25. Ez az „eredményesség” vezetett aztán a neoabszolutizmus egyik strukturális apóriájához: Az elvi alapozottságú (centralista) hatalomgyakorlás egyneműsége nem kínált legitimálható formát a forradalmi szövetségekkel való speciális elbánásra. „A Horvátországra vonatkozó javaslat minimális engedmények tartalmazott (...) A bán protestált, s a horvátok politikai érdemeire hivatkozott, a miniszterek viszont azzal érveltek, hogy a precedens a többi tartományban is engedmények tételét vonná maga után.” Lásd Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. 324. old. Egy másik – hasonlóan leegyszerűsítő, de idáltipikus „értékű” – szentencia szerint a szövetségek azt kapták jutalmul, amit a rebellesek büntetésül.
 26. Miletic, Svetozar: (Na tucindan, 1960) Popov, Čedomir: Svetozar Miletic o srpskom pitanju. 43. old.
 27. Miletic, Svetozar: (Na tucindan, 1960). Popov, Čedomir: Svetozar Miletic o srpskom pitanju. 43-44. old.
 28. A cikket záró, a szerb nép[ek] – a többes szám Montenegró külön utasságának legújabb kori vargabetűje okán indokolt) történelemből vett párhuzamok közreadásától most eltekintek.
 29. Deák Ágnes (2000): 337. old.
 30. Deák Ágnes (2000): 335–336. old.
 31. Boros–Szabó, 23–43. old.
 32. A 20. század végén zajló rendszerváltozások nyugati értelmezései között igen virulens volt az ún. „helyreállító forradalom” koncepciója. A fogalom azonban az akkori eseményekre nem igazán volt érvényes – hisz a térségben nem nagyon volt mit helyreállítani – újra kellett alapozni. Annál inkább találónak látszik ez a habermasi ihletésű megnevezése az uralom formaváltásának az 1861-ben beindult magyar eseményeknek...

33. „...1860. december végén az uralkodó Deákot és Eötvöst magánkihallgatásra hívta a Hofburgba. A találkozón Deák világosan, logikus és megcáfolhatatlan jogi érvekre támaszkodva kifejtette, hogy a királyi szentesítést nyert 1848-as törvényeket csak parlamenti úton lehet módosítani vagy eltörölni. Módosításokat, különösen a ‚közös ügyek‘ meghatározását és az intézésükhöz szükséges intézményes mechanizmusokat illetően át lehet gondolni, hogy kellő időben az országgyűlés elé kerülhessenek, de semmilyen másfajta eljárás nem vezethet a két fél által óhajtott megoldáshoz.” Lásd Jean Berenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 322. old.
34. Mikavica (2005): 66. old.
35. Am lényegük (működési módjuk) tekintetében közös nevezőre nem hozhatóak.
36. Lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai térségfejlesztő Rt. Budapest. 29. old.

Felhasznált irodalom

- Baraldi, Claudio–Corsi, Giancarlo–Esposito, Elena (1997): GLU – Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Berenger, Jean–Kecskeméti Károly (2008): Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Budapest
- Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel (2008): Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Eötvös, Budapest.
- Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Osiris, Budapest.
- Galántai József (én): Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. Korona, Budapest.
- Giesen, Bernhard (1999): Kollektive Identität. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2007). Vajdaság: Történeti áttekintés. In.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest.
- Gulyás László. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 2009. 25–44.old.
- Körösnéyi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. = Politikatudományi Szemle, 2003/4., 5–22.
- Körösnéyi András (2005): Vezér és demokrácia. L’Harmattan, Budapest.
- Luhmann, Niklas (2002): Die Politik der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Mikavica, Dejan (2005): Srpska Vojvodina u Habsburgskoj monarhiji 1690–1920. Stylos, Újvidék.
- Mikavica, Dejan (2006): Politička ideologija Svetozara Miletića. Stylos, Újvidék.
- Petrović, Nikola (szerk.) (1968): Svetozar Miletić i Narodna stranka., I. kötet, az 1860–1885 közötti időszak anyaga. VAT Történeti Levéltár, Karlóca.
- Opoz, Čedomir (2001): Svetozar Miletić o srpskom pitanju. Orfeus, Újvidék.